

O jazyce normalizace

Je-li úkolem této konference pokusit se kriticky zhodnotit v naší literatuře a literární vědě především období sedmdesátých a osmdesátých let, nazývané historicky a synchronně záporně obdobím konsolidace, normalizace, nebude snad nepříznivě přijat i příspěvek obracející svou pozornost na téma jazyka, základního stavebního prostředku společenské komunikace, jíž je literatura nedílnou součástí. Domnívám se totiž, že tento pohled může být pro literární vědce nejen rozptylující zajímavostí, ale má schopnost inspirovat a získat pro rozšiřující výzkum a kritiku především jazykových textů umělecké literatury, publicistiky, odborné literatury atd. vedle samotných lingvistů i literární vědce, kteří ve svých analýzách s jazykovým textem literární komunikace pracují.

Budiž však hned na počátku řečeno, že rozměr tohoto diskusního příspěvku si nečiní nároky na žádné souhrnné závěry, naopak, složitost úkolu, byť jen v naznačeném rozsahu, je nad jeho možnosti a je jen částí širšího problému výzkumu jazyka daného období. Co tedy chápeme pod spojením jazyk normalizace, jak si můžeme vymežit předmět jeho zkoumání, čemu se máme v něm věnovat?

Je zřejmé, že pokusit se o obecnou charakteristiku jazyka vymezené etapy je obtížnější, než charakterizovat obecně literaturu tohoto období, neboť samotný pojem jazyka nezahrnuje jen psané texty, ale týká se i všech jazykových projevů mluvených, jejichž převážná část odezněla situačně, bez jejich zachycení. A navíc – ani jazyk literárního díla není věrným obrazem užívání jazyka ve skutečných mluvených situacích (jde o jeho více či méně věrné, stylizované napodobení) a nelze je pro tento účel analýzy jako pramen zkoumání prioritně využít. A tak v důsledku odůvodněné rezignace na celek chtěli bychom se dotknout dílčím způsobem jen tří okruhů problémů tohoto období. Prvním je několik poznámek k problematice vývoje samotné lingvistiky, druhým by měl být pohled na vývoj jazykové situace ve společnosti, ve třetím bychom si povšimli některých zatímních výsledků dílčích jazykovědných disciplín v analýze jazyka tohoto období a některých rysů způsobu jazykového vyjádření, s nimiž je spjat proces myšlení normalizace.

Jazyk, jako soubor zvláštních předpokladů řečového jednání, jako soubor určitých pravidel vyjadřování poznatků o světě, kulturních mezilidských vztahů, pocitů, prožitků, má charakter určitých společenských norem uplatňování těchto pravidel a je projevem vědomí jednotlivce i určité společenské skupiny v chápání a vyjadřování tohoto vnitřního a vnějšího světa člověka.¹ Normalizace, jako společenské období mocenského monopolního uplatňování pozic jediného ideologického principu ve veškerém sociálním jednání, se stala chtěnou mocenskou zásadou i v jazykové komunikaci, ale nikoli majetkem jejích uživatelů. A tak jazyk komunikace období normalizace je jednak jazykem Poučení z krizového vývoje .ve straně a společnosti, jednak jazykem výzvy Charty 77, jednak jazykem Ladislava Štolla, Vítězslava Ržounka, Ivana Skály, Jana Kozáka, jednak Václava Havla, Václava Černého či Milana Kundery. Zásadní podmínkou jejich vlivu však byl zřetel společenského užití, v němž o masovosti působení první skupiny

¹ Podrobněji Kořenský, J.: *Komunikace a čeština*. Praha 1992.

v sedmdesátých a osmdesátých letech nemůžeme pochybovat. Právě se změnou společenského života po roce 1989 si uživatelé jazyka mohli více než výrazně uvědomit, jak podstatně se tyto změny promítají do jazyka, a to především do roviny sémantické a lexikální, do významových vztahů a změny významů slov, ale i do roviny stylistického využití jazykových prostředků. Potřeba jejich dnešního zpětného hodnocení však není jen součástí změny jejich jazykového uplatnění, ale je i odrazem změn našeho společenského života a jeho hodnotového systému a jako taková by měla být předmětem společného zájmu jak jazykovědných, tak i dalších společenskovedních disciplín, jako např. filozofie, sociologie, psychologie, politologie, i když, jak naznačíme dále, výsledky některých dílčích disciplin jazykovědných i sociolingvistických jsou již prezentovány. Za zvlášť oceněnitelné pak považujeme ty lingvistické studie, které přistupují k této problematice v komplexu jazykovědných disciplín v paralele diachronního srovnávání etap v celku vývoje širšího období, tedy např. předlistopadového i polistopadového.

Pokud si tedy v prvním okruhu otázek všimneme vývoje lingvistiky, není období po srpnu 1968 možné chápat uzavřeně a odtrženě od období předchozích let, včetně let meziválečných (v důsledku činnosti světově proslulého Pražského lingvistického kroužku) a nepochybně je třeba je spojovat i s vývojem polistopadovým. Přitom je nutné, abychom neupadli do obvyklých nástrah metody „nálepkování“, propojovat postup popisu vývoje s jeho hodnocením a využívat propojenosti lingvistického přístupu synchronního a diachronního. Už v roce 1991 byla publikována významná stať Pavla Nováka,² v níž autor varuje před možností opět činit krátká spojení mezi politickými postoji jednotlivých lingvistů a jejich metodologickými postupy a vědeckými idejemi a ukazuje, že např. přínosný teoretický obrát české lingvistiky ke komunikativně-pragmatickému chápání jazyka, odehrávající se v normalizovaných jazykovědných institucích, by mohl být při tomto vidění paradoxně chápán jako výsledný akt normalizace. Přestože oproti složitějšímu a ostřejšímu ideologickému působení v literární vědě nebyl v lingvistice tento tlak tak výrazný a zřejmý, přestože i personálně zasáhl mnohem méně početný okruh osobností (viz např. i minimální emigraci významných lingvistů v tomto období), byl verbálně rovněž veden v duchu pokusu o restauraci marxistické jazykovědy, ale na rozdíl od literární vědy zde až na výjimky chyběli lingvisté ochotní toto heslo frontálně probíjovat. A tak nejvýraznějším omezením byla zasažena především pražská skupina formální lingvistiky, již bylo bráněno v kontaktech s hlavními českými a slovenskými lingvistickými centry, i když např. nebyl přerušen kontakt se světem. I v lingvistice byla realizována normalizační ediční politika, jejíž důsledkem bylo zdržení či zamezení edic některých děl, viz např. připravené druhé vydání *Slovníku spisovné češtiny*. Abychom mohli skutečně zhodnotit, tj. vědecky doložit argumentací vývoj české lingvistiky, je třeba kriticky přehodnotit i samotné lingvistické texty, neboť i jejich interpretace se po společenské změně v roce 1989 změnila. Za zvlášť potřebný pak považujeme požadavek Pavla Nováka postihnout, které způsoby vyjadřovací (výrazy, užití výrazů, textové vzorce a s nimi spojené myšlenkové obsahy) to byly, jimiž se připravovala právě v lingvistice půda pro postoje v dějích, které přišly jak po roce 1948, tak 1968 a 1989. Je škoda, že Novákova stať zatím nenašla následování.

K druhému okruhu otázek, k charakteristice jazykové situace normalizovaného období, disponuje česká lingvistika rovněž pokusem o první celkové hodnocení. Máme na mysli článek Alexandra Sticha.³ Autor volil stejnou metodu – zahrnutí hodnocení uvedeného období do celkového vývoje od roku 1945 do roku 1955. Konstatuje především kladný a vnitřně nevypjatý

2 Novák, P.: K poválečným osudům české lingvistiky. Slovo a slovesnost 1991, s. 183–196.

3 Stich, A.: Existuje u nás pocit ohrožení jazyka?, Naše řeč 1995, s. 61–73.

vztah veřejnosti k jazyku, což dokazuje na snadném rozchodu česko-německém po roce 1945, neexistenci pocitu jazykového ohrožení po roce 1968 i snadnost rozchodu česko-ruského po listopadu 1989. Vlivy ruštiny v normalizačním období byly nesený spíše v oblasti textově komunikační a lingvostylistické (díky překladům, např. pronikání genitivního přívlastku typu *dům otce*, složenin typu vědecko-technický), ostřejší tu lze zaznamenat spíše střety česko-slovenské, jež signalizovaly pocity Slováků o ohrožení jejich národnějazykové identity a jež se např. prezentovaly ve známé porevoluční bitvě o pomlčku v názvu státu. Ostatně oproti českému jazykovému právu, založeném na občanském principu, snaha o přijetí nového jazykového zákona se stala po roce 1989 politickou rozbuškou na Slovensku. Koncem sedmdesátých let se v českém jazykovém prostoru rozvíjí výzkum mluvené češtiny v současné komunikaci, a co je významné, i otázka stratifikace češtiny na ose spisovná – nespisovná čeština. Měli bychom při této příležitosti připomenout dosud málo doceněný značný přínos sociologických a sociolingvistických teorií bývalého Slezského ústavu ČSAV v Opavě pro rozvoj této disciplíny. Že jde o jev velice živý a společensky zajímavý, dokazuje nejen vlastní rozkolísanost pojmů jazykových útvarů (obecná čeština, hovorová čeština, mluvená čeština, běžná mluva apod.), ale i např. pokusy po roce 1989 oddělit jazykově moravskou oblast (což se mimochodem historicky projevilo v tomto století již v roce 1938, ale i v roce 1968 a vždy skrytě šlo více o důvody politické). A stejně tak např. přes oficiální politickou snahu po roce 1989 překonávat česko-německou bariéru sociologické průzkumy stále prokazují alergii českých uživatelů na přejímání slov z němčiny, ačkoli de facto je čeština v současnosti zaplavena slovy zcela jiného, tj. angloamerického původu. V normalizačním období se minimálně projevovaly jazykové problémy v oblasti jazykových menšin, což i dnes přetrvává, přesto by bylo asi potřebné zabývat se narůstajícím jazykovým vlivem romské menšiny a nově vztahem k jazykové menšině slovenské, vzniklé v úplně jiných souvislostech po rozdělení republiky v roce 1993.

Ve třetím okruhu poznámek si všimněme zatímních výsledků dílčích jazykovědných disciplín při analýze jazyka tohoto období. Je to právě změna společenského systému po roce 1989, jež nastavuje zrcadlo srovnání jazyka těchto období. Uživatelé si jsou v první řadě živě vědomi proměn v oblasti lexikální a sémantické, případně lexikografické. Především jde o změnu tzv. klíčových slov, přehodnocení významů, opuštění jazykových stereotypů – např. *socialismus*, *dělnická třída*, *hrdina socialistické práce*, *masová politická práce*, *vedoucí úloha komunistické strany*, *znárodnění*, *společenské vlastnictví výrobních prostředků*, *vykořisťování* atd. Novými klíčovými slovy se stávají – *svoboda*, *demokracie*, *privatizace*, *pluralita*, *podnikat*, *debolševizace* atd. Dochází k deideologizaci a změně významů slov – *Únor* již není „vítězstvím čs. pracujícího lidu nad reakcí v únoru 1948,⁴ ale komunistický puč,⁵ *disident* již není rozkolník, *odpadlík*,⁶ či neexistující slovo ve slovníku,⁷ ale *člověk*, který je v opozici proti jistému systému, *odpůrce totality*.⁸ Podobně např. *lustrace* není již jen právním pojmem pro výpis z pozemkových knih,⁹ ale – *prověřování osob podle výpisu z registru spolupracovníků bývalé Státní bezpečnosti* (jakožto kvalifikační předpoklad pro zákonem stanovené vyšší státní a veřejné funkce po 1989.¹⁰) Vidíme, že i prvotní lexikografická práce po revoluci¹¹ zavádí novou hodnotovou charakteristiku – nej-

4 Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1978.

5 Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1994.

6 Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1960.

7 Viz připravovaný a nevydaný slovník z r. 1982. K tomu: Filipec, J.: Naše současná společnost, slovní zásoba a slovníky. Naše řeč 1992, s. 1–11.

8 Viz pozn. č. 5.

9 Viz pozn. č. 6.

10 Sochová, Z.; Poštolková, B.: Co v slovnících nenajdete. Praha 1994.

spíše z dřívější přežívající obavy, aby uživatel náhodou nesprávně netápal. Z dalších okruhů připomeňme na jedné straně neologismy – sponzor, grant atd., na druhé pak antikvování řady slov a spojení – předseda národního výboru, lidové milice, kolektivismus atd. a jejich nahrazení či záměnu slovy přejatými, ale i historismy – manažer, starosta, primátor atd., jakož i záplavu nových českých slov či slov přejatých s významovými posuny – oslovit, reflektovat, identita, autentický, zviditelnit, smysluplný atd. Z hlediska analýzy slovní zásoby je důležitá i míra frekvence slov. V korpusu analýzy slovní zásoby budovaném v Ústavu pro český jazyk pomocí počítače od roku 1972 bylo zpracováno 540 000 slov,¹² z nichž k roku 1983 jsou ve *Frekvenčním slovníku češtiny*¹³ uvedeny např. u substantiv nejvyšší četnosti u slov věcného stylu: 1. pan / pán, 2. život, 3. člověk, 4. práce, 5. ruka, což odpovídá charakteru doby s důrazem na pracovní úkony člověka, v publicistice pak bylo pořadí: 1. rok, 2. práce, 3. lidé, 4. léta, 5. strana, což signalizuje 5. místem publicistické zdůrazňování vedoucí úlohy KSČ. Zatím nejsou k dispozici výsledky z doby polistopadové, dá se však očekávat výrazný posun. A můžeme pokračovat připomenutím zesíleného využití citátů (klasiků marxismu-leninismu a jejich pokračovatelů), třebaže opět samotný princip intertextovosti v dílech současných postmoderních autorů je častý¹⁴ – viz rafinované využití např. u Umberta Eca. Lze připomenout i manipulaci s pojmy – např. socialistický internacionalismus – bratrská pomoc pro označení sovětské okupace po roce 1968, expresivní pojmenování a nálepkování, viz např. agenti imperialismu, chuligánská skupina chartistů aj. Aniž bychom dále jen namátkově rozšiřovali tyto příklady a postupy, varujeme před nebezpečím přetrvávání jejich funkcí i v době současné: připomeňme si jako příklad pokračující oblíbené nálepkování – bolševické názory Zdeňka Jičínského, nebo falešné působení reklamního jazyka dnešní doby – vyjadřující opětovně programovou manipulaci, neproblémovost, emotivní působení na podvědomí – Tschibo, dát to nejlepší, plenky, i když mokré, vlastně suché atd. I když jsme většinu příkladů volili z publicistiky, platí tytéž závěry pro uměleckou literaturu – od literárních pojmů (socialistický realismus) až po metaforické obrazy (píseň o zítřejším člověku, zápas o zítřek, orloj odbíjí starou vlčí éru – v poemě *Únor* Václava HONSE).

Náš exkurz do jazykovědných disciplín by bylo potřeba rozšířit o stylistické využití, charakteristiku výběru témat a jejich kompoziční uspořádání, neboť právě jejich využití se stalo prostředkem persuzivního ovlivňování a manipulace vědomí lidí. Toto nebezpečí není v nynější době nikterak zažehnáno (a pokles jazykové kultury naší komunikace ukazuje na trend spíše opačný) a jazyková analýza těchto případů tu vlastně slouží sebeobraně před jejich zneužitím.¹⁵

Co dodat závěrem? Jazykové zákonitosti nejsou jednou provždy dané, neměnné, ale přesto je v zájmu zlepšování společenské komunikace třeba k jejich správnému užívání všechny uživatele vést. To znamená soustavně sledovat minulost i současný stav jazyka, vypracovávat nové příručky k jeho ovládnutí a využití – nové slovníky, gramatiky, stylistiky ap. Nejde tedy o účelové vytrhávání určitých etap jazykového vývoje, dovoláváme se naopak současného poststrukturalistického záběru lingvistiky, který je soustředěn – oproti předchozímu strukturalistickému celostnímu pohledu na jazyk, systém jazyka – více na témata tzv. lingvistiky vnější, tj. všechny vztahy, které existují mezi jazykem a politickými dějinami, mezi jazykem a různými institucemi, jakými jsou např. církev, škola, či realizacemi, jakými je např. literatura apod., a který nemá v úmyslu vytvářet jediný obraz

11 Viz pozn. č. 5.

12 Těšitelová, M. a kol.: O češtině v číslech. Praha 1987, s. 9.

13 Těšitelová, M. a kol.: Frekvenční slovník češtiny věcného stylu. Praha 1993.

14 Pfeiffer, V.: Petr Bezruč bojující, spící, in: Literatura v literatuře. Sborník referátů z literárněvědné konference 37. Bezručovy Opavy (13.–14. 9. 1994), Praha–Opava 1995, s. 37–39.

15 Podrobněji in: Bartůšek, J.: Jazyk současné politiky. Olomouc 1993.

jazyka, ale naopak je zaujat členitým obrazem řečových společenství podle prostředí etnických, lokálních či kulturních, sociálních, profesionálních nebo generačních, včetně zón kontaktu různých jazykových útvarů. Ukazuje se tu průnik postmoderního zaujetí pro heterogeničnost a diferencovanost řečového společenství. Právě jazyk jako znak příslušnosti k určité skupině, sektě, třídě, jazyk jako symbol osobnosti svého uživatele, tedy i spisovatele, je předmětem výzkumu rozvíjející se lingvistické teorie jazykové variability. Metoda této vnější lingvistiky je pochopitelně rozdílná od systému vnitřní jazykovědy, jejím základním postupem je především prostý výčet jednotlivých jevů, detailů. Je tedy nutno varovat před násilnou systemizací a generalizováním. A nejen jazyka období normalizace.

1. V. Janáček, *Průběh jazykové variability v češtině*, Praha 1994.

2. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

3. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

4. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

5. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

6. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

7. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

8. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

9. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

10. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

11. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

12. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

13. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

14. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

15. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

16. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

17. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

11. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

12. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

13. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

14. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

15. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

16. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

17. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

18. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

19. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.

20. V. Janáček, *Jazyková variabilita v češtině*, Praha 1994.